

Розвиток поглядів на проблему походження Русі у працях Бориса Грекова

Стаття розкриває генезис становлення концепції походження Русі в науковій спадщині відомого радянського медієвіста Бориса Грекова.

Ключові слова: теорія, історія середніх віків, ідеологія, тоталітарна система.

Статья раскрывает генезис становления концепции происхождения Руси в творческом наследии известного советского медиевиста Бориса Грекова.

Ключевые слова: теория, история средних веков, идеология, тоталитарная система.

The paper is focused on the development of the theory of Rus origin in the scholarly heritage of the famous Soviet researcher of Middle ages Borys Grekov.

Key words: theory, historiography, Middle ages, ideology, totalitarian system.

У період становлення радянської влади проблеми середньовіччя мало цікавили радянське політичне керівництво. Галузь медієвістики на загальному фоні політичного контролю науки залишалася доволі маргінальною. Завдяки цьому "буржуазні спеціалісти" в переважній більшості пережили всі перипетії бурхливих 20-х і виявилися потрібними для історичної науки в другій половині 30-х рр. Так, в лютому 1936 р. при відкритті Інституту історії АН СРСР на базі ліквідованої Комакадемії, його перший директор М.Лукін визначив загальну програму розвитку і діяльності інституту, в якій важлива роль відводилася ідеологічній боротьбі проти буржуазної науки з позицій марксистсько-ленінського матеріалістичного світобачення. Для реалізації цієї програми знайшлося місце й радянським медієвістам.

З початку мова йшла про німецьких і японських фальсифікаторів історії. На думку М.Лукіна, "інституту потрібно було працювати над темами оборонного значення" – ідейної "оборони" країни, тому що до нападу на неї, згідно з офіційною доктриною, готувалися Німеччина, Японія, Польща. А отже, вченим необхідно було зайнятися вивченням історії німецької експансії у Східній Європі й Азії. В програмі М.Лукіна було сформульоване чітке політичне замовлення, на яке слід було миттєво реагувати. Медієвістика виявилася необхідною і корисною для влади. Показовим стало те, що тепер "ангажованими" були не "майстри широких соціальних узагальнень", а й серйозні вчені з репу-

тацією вузьких, але добротних академічних спеціалістів. Вони знали правила гри, які в 30-ті рр. співпадали з правилами виживання. При цьому говорити про якийсь "творчий" підхід до оволодіння марксизмом не доводилось. Варіант був один – директивний.

На середину 30-х рр. для медієвістів старої школи та їх учнів, котрі вписалися в соціалістичну дійсність, змінився не лише зміст науки, її хронологічні рамки, трактування основних подій та понять, але й сама історична дійсність. В результаті було визначено дві основні форми ідеологічної боротьби – історіографічна (розвінчання фашистських фальсифікацій) і конкретно історична (створення праць, які дають огляд історичних подій з "правильної" точки зору). При цьому історик працював за принципом "вранці – в газеті, ввечері – в монографії". Тим самим медієвістика стала прив'язаною до ідеологізованої радянської історіографії М.Покровського, який культивував історіографію як відверту форму ідеологічної боротьби з буржуазною наукою на історичному фронті [1].

Прихід до влади в Німеччині нацистів на чолі з Гітлером в цілому супроводжувався антислов'янською і русофобською риторикою. Норманська концепція тепер як ніколи стає домінуючим аргументом у плані неповноцінності слов'янської раси, неспроможності створення власної державності й управління нею. Академік Б.Греков неодноразово відзначав активізацію напередодні та в перший період II Світової війни норманської теорії. В працях західних авторів особливо наголошувалося на тому, що "російський народ – народ не історичний, нездатний до державного і культурного будівництва" [2]. Перед радянською історичною наукою ставилося політичне завдання раз і назавжди розробити справжню "наукову" концепцію утворення Давньоруської держави.

В 1939 р. провідні радянські історики на виконання постанови Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР, зауважень Сталіна, Кірова і Жданова на конспекти підручників з історії, з постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 26 січня 1936 р. та постанови від 14 листопада 1938 р. "О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском "Краткого курса истории ВКП(б)" опублікували колективну працю "Против исторической концепции М.Н.Покровского" [3]. Одним з авторів збірника був Б.Греков, який у статті "Киевская Русь: проблемы происхождения русского феодализма у М.Покровского" звинуватив основоположника марксистської історичної науки у ліквідації "імперії Рюриковичей". Б.Греков наголошував, що Київська держава, або "імперія Рюриковичів", – варварська держава, яка зуміла підпорядкувати собі величезні простори, населені різними народами, переважно східними слов'янами. Ця варварська держава змінила родовий лад з

наявністю численних племен, що перебували в постійній хронічній ворожнечі між собою, тим самим ослаблюючи себе і стаючи легкою здобиччю сильніших сусідів. Б.Греков писав: "Порівняно з родовим ладом період існування Київської держави був періодом концентрації сил, грізних для оточення, щойно утворених або вже сформованих держав" [4]. Цим вчений хотів показати самобутній характер Давньоруської держави, її унікальну роль у процесах всього європейського державоутворення. Далі автор вдається до нового прийому в радянській історіографії – залученні фольклорних джерел. Так, "уявлення М.Покровського про Київську Русь, – писав Б.Греков, – сильно контрастують з розповідями руських билин". "Всі відомі богатирі давнини тягнуться в стольний Київ-град, до київського князя Володимира. Серед них і народний улюбленець, селянський син Ілля Муромець. Він ніколи не забуває того, що він селянський син, за селян він готовий битися і з самим Володимиром. Та якщо вороги загрожують руській землі, Ілля йде захищати її разом з іншими богатирями. Ілля не жаліє ворогів і не знає поразок. Він створює славу і Києву, і князю Володимиру" [5].

Отже, Б.Греков ставить за мету довести, що не варяг Володимир Святославич, а слов'янський селянин Ілля є справжнім героєм київського періоду. Ілля є символом національних автохтонних сил, які й відіграли вирішальну роль у створенні Руської держави. Скандинави-варяги, до яких належав Володимир, хоч і відігравали важливу роль у державній організації, повинні завдячувати тому, що вчасно зрозуміли свою роль, покладену на них слов'янами, і прийняли руську (місцеву) культуру, втративши своє варязьке обличчя.

Саме цей стержень був покладений в основу греківської концепції походження Давньоруської держави. Однак такий концептуальний підхід Б.Грекова не був абсолютно новим в історіографії. Багато в чому він перегукується з точками зору С.Соловйова та В.Ключевського, які розглядали утворення держави як ряд спонтанних, хаотичних процесів у середині самої країни; надавали норманам другорядної ролі каталізатора або "бабки-повитухи" [6]. Насамкінець, Б.Грекову причепили ярлик норманіста [7].

Роботу над києво-руськими студіями Б.Греков розпочав ще на початку 30-х рр., коли в ході дискусій про соціально-економічні формації виявилася відсутність бодай жодної обґрунтованої теорії походження та розвитку феодальних відносин в Росії [8]. В 1933 р. Б.Греков виступив з доповіддю в Академії наук про початковий період у розвитку руського феодалізму. Він стверджував, що питання про феодалізм полягає не в тому, існував він чи ні, а в тому, коли він виник. На його думку, цілком прийнятним було б розширити феодальну епоху, починаючи з перших століть Київської держави. Але

при всьому він розглядав Київську державу в доволі примітивній формі, без чітко виражених соціально-класових відносин. Головне, чого досягнув історик, полягало в тому, що він перевів увагу дослідників з міста на село, з князів і купців на селян, які були автохтонним населенням [9]. "Ми дійсно звикли, – писав Б.Греков, – в цей період нашої історії більше уваги звертати на швидкий ріст торгових обігів на великих водних шляхах, на значущість князівських, боярських і церковних скарбів... Цей блиск часто заважав дослідникам бачити справжню сутність господарської бази суспільства" [10].

Наступною, вартою уваги, спробою аналізу проблем Давньої Русі з позицій марксистської методології стала доповідь Б.Грекова "Рабство і феодалізм в Давній Русі", а також подальша дискусія, що спалахнула в стінах Державної академії матеріальної культури в 1934 р.

В дискусії особливого значення надавалося проблемі норманського завоювання. Майже всі учасники дискусії визнавали факт завоювання Русі норманами. Зокрема М.Мартінов стверджував, що варяги прискорили процес розкладу первіснообщинного ладу і утворення класового суспільства слов'ян [11]. Дане твердження вчені підкріпили роботами К.Маркса "Секретна демократія" та "Німецька ідеологія". Головним же в дискусії виявилось питання соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства, а не генеза його державності. Дослідження механізмів утворення держави знаходились на другому плані. Вивчаючи роботи Маркса, Б.Греков дійшов висновку, що германці і східні слов'яни відіграли однаково важливу роль у світовій історії у відповідних частинах Європи. Намагаючись укріпити цей паралелізм, він стверджує, що східні слов'яни також обійшли рабовласницьку стадію розвитку. Обидва народи прийшли до феодалізму прямо з первіснообщинного ладу [12]. Щоб заповнити прогалину в історії, Б.Греков розширює феодалізм у Київському періоді. Він критикує тих істориків, які пов'язували появу феодалізму з часом, коли варяги осідали на землю в XIII ст. Б.Греков цілковито розумів, що батько історичного матеріалізму був запеклим норманістом у своїх поглядах на Київську Русь. Але в той же час він доводив твердження Маркса, що імперія Рюриковичів відіграла таку ж важливу роль на сході, як і імперія Карла Великого на заході. Маркс, зокрема, стверджував, що у варягів існувала доволі примітивна суспільна організація. На думку Б.Грекова, хоч вони й відігравали певну роль у Східній Європі, але не були в змозі нав'язати свій спосіб виробництва слов'янам [13].

Отже, відмовившись підкорятися норманізму Маркса, Б.Греков звертає увагу на те, що говорив сам Маркс у своїх провідних працях про роль завоювань в історії різних народів. Згідно з Б.Грековим, Маркс допускає три можливих результати завоювання:

1) завойовник змушує завойованого прийняти його спосіб виробництва;

2) він дозволяє старому способу виробництва продовжувати існувати;

3) відбувається взаємодія або синтез обох суб'єктів [14].

Сутність норманізму Б.Грекова полягає в тому, що Київська Русь була першим аграрним суспільством, тоді як В.Ключевський та М.Покровський бачили Русь як купецьку державу з домінуючим варязьким елементом; греківське розуміння Київської держави було виключно селянським, а це означало, що домінуючими тут були внутрішні чинники розвитку країни. І чим більше принижується важливість торгівлі як економічної основи Київської держави, тим меншого значення набуває норманське завоювання. Оригінальність концепції Б.Грекова полягала в тому, що вчений, створивши незалежний суспільно-економічний фундамент Київської держави, звів нанівець значення питання етнічної належності русів і зробив поступку норманістам. У своїй праці "Феодальные отношения киевского государства" Б.Греков пише, що "цілком можливо, що Русь, яку літописець ототожнює з варягами, також скандинавського походження. При цьому дослідник також не заперечує південного існування Русі, приймаючи таким чином комплексну теорію В.Бріма" [15].

Очолюючи з 1937 р. Інститут історії АН, Б.Греков, як стверджує дослідник Й.Нільсен, розвивав свою теорію без прямого втручання ЦК партії. Партійне керівництво в ті роки мало цікавилось норманським питанням. Тому норманська проблема і не згадувалась у численних декретах, підписаних у 30-ті рр. щодо підручників з історії в школах. В 1938 р. А.Шостаков видав підручник для початкової школи. В підручнику повідомлялося, що в IX ст. північні слов'яни були підкорені бандами грабіжників-варягів, які прийшли "із-за моря". Іноді слов'янам вдавалося відкинути їх назад за море. Але не надовго. Більш міцні сили варягів поверталися і знову встановлювали свою владу над слов'янами. В тому ж році на сторінках журналу "Історик-марксист" з'являються статті В.Пархоменка, який з гиркотою згадує дискусію 1933 р. і наголошує, що не менше 17 експертів одногосно визнали норманське завоювання історичною реальністю [16]. З того часу концепція Грекова піддається різкій критиці. З наближенням війни такий "антинорманізм" Б.Грекова стає занадто абстрактним для будь-яких практичних цілей. Визнаючи норманське завоювання, важко було переконати суспільство в тому, що Давньоруська держава виникла не в результаті завоювання, а в результаті незалежного соціально-економічного процесу.

Такі твердження були піддані серйозній критиці з боку С.Юшкова. В 1940 р. він стверджував, що оскільки теорія норманського завоювання прийнята, незважаючи на цілий ряд застережень, фактом залишається і те, що Руську державу створили не слов'яни, а нормани. Він зазначав, що питання походження Русі є одним з найважливіших в руській історії, але й воно і до сьогодні не розв'язане. Вчений наголошував на тому факті, що хоча в радянській історичній науці поки не виробились загально визнані погляди щодо походження Русі, все ж переважна більшість сучасних радянських істориків відокремлює питання про варягів від питання про Русь, вважаючи, відповідно до висловлювань Маркса, що варяги – це нормани. На думку С.Юшкова, це значний крок вперед, і саме від розв'язання цього питання залежить вирішення проблеми виникнення Руської держави. І якщо Русь – це нормани, то які б застороги не робили радянські вчені, все ж перші державні утворення на території східного слов'янства (в тому числі й Київська держава) є норманськими. Дослідник наголошує, що роль норманських князів та їх оточення в утворенні Київської держави слід звести до мінімуму. По суті, мова повинна йти не про норманське завоювання, а про утвердження норманської династії [17]. Таким чином, не заперечуючи норманського фактора в руській історії, робиться одна з перших спроб перевести проблему до абсолютно іншої площини досліджень.

С.Юшков одним з перших у радянській історіографії звернув увагу на відсутність цілісного і глибокого дослідження арабських джерел про Русь. Також історики в своєму розпорядженні мають численний новий і недосліджений археологічний матеріал, а найголовніше, на що звертає увагу дослідник, – необхідність перегляду старих даних на основі марксистсько-ленінської методології вчення про етногенез. Все це, на його думку, і повинно стати підґрунтям до нових висновків. Врешті, С.Юшков наголошує на тому, що питання походження Русі варто ставити інакше, оскільки тепер, відповідно до концепції Грекова, знімається питання про варягів. С.Юшков зазначав, що теорія норманістів, яка ототожнює Русь з норманами, визнаючи варягів норманами, є бездоказовою. Норманісти довели, що варяги – це нормани, але в той же час не довели, що нормани є Русь. Дослідник наголошує, що основою вирішення питання Русі повинен стати ґрунтовний аналіз візантійських і арабських джерел, тобто джерел тих народів, які бували в постійних торгівельних зносинах з Руссю, і що говорять про Русь як про тубільське населення Східної Європи чи прямо відносять Русь до слов'ян. Проаналізувавши арабські та візантійські джерела, спираючись на висловлювання С.Соловйова, В.Ключевського, М.Марра про русь як соціальну групу, підкріплюючи це першою статтею Руської Правди, С.Юшков приходять до висновку, що Русь – це особлива соціальна група, яка стоїть над слов'янами і взагалі

над іншими групами. Руси – це купці, які скуповували товар у слов'ян і відправляли їх до хазарів або до арабів. Руси – це населення міст, якому підвладне навколишнє слов'янство. Руси збирають данину з цього слов'янства. Руси – це організатори й учасники грабіжницьких походів на Візантію і хозар, на Чорноморське і Каспійське побережжя. Руси – професійні воїни, що служили у візантійських імператорів і хозарських каганів. Руси – це організатори експедицій за рабами. Оскільки руси є містянами, вони не займаються землеробством, а годуються тим, що зможуть одержати від слов'ян. Будучи особливою соціальною групою, яка стояла над родовим слов'янством, руси панували над ними. Руси разом з тим були організаторами перших держав, які виникли на території східного слов'янства. Головні центри русів розміщені на основних торгових шляхах того часу – на річках, що впадають у Чорне море, а також на берегах Чорного моря, яке дістало назву Руського. Що ж до часу виникнення цієї соціальної групи, то С.Юшков, спираючись на працю Ф.Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності і держави", припускає, що вона могла з'явитися в період розкладу первіснообщинного ладу у східного слов'янства у другій половині VIII – IX ст. Саме тоді, як це встановлено з археологічних розкопок, у слов'янських племен відбувається другий великий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства. В цей період рабство перетворюється на складову частину суспільної системи. З часом відбувається новий крок вперед у поділі праці: виділяється соціальна група купців, які займаються вже не виробництвом, а тільки обміном продуктів. Всі ці елементи, що виникли в процесі розпаду первісного суспільства, – купці, воєначальники, ремісники, представники родоплемінної старшини, землевласники, що відривалися від своїх коренів у народі, роді і племені, – осідають в особливих центрах – містах. Таким чином, міське населення вбачається С.Юшкову міжплемінною групою. В процесі розвитку зовнішньої торгівлі, особливо у великих або прикордонних містах, мав існувати значний прошарок іноземних купців. Такими іноземними купцями, які міцно осідали й асимілювалися з місцевими елементами на території східного слов'янства, були скандинавські, норманські торговці. Скандинавські воїни-вікінги також становили значний прошарок у містах; їх часто робили своїми дружинниками князі. Немає сумніву, наголошує історик, що мова, яка почала ширитися в містах, стала відрізнятися від інших слов'янських діалектів. Вона ставала більш розвиненою, багатшою і включала в себе іноземні слова. Всі ці елементи, що осідали в містах, мали багато спільних інтересів, а отже, й потребували об'єднання. Особлива їх згуртованість, за С.Юшковым, виявлялася в тих випадках, коли вони перетворювали на данників оточуючу міста масу слов'янських общинників. З часом ці соціальні групи, які говорили особливою, багатшою

мовою, мали вищу культуру, що розвивалася під значним арабським і візантійським впливом, різко почали відрізнятися від маси общинників, яка їх оточувала, платила їм данину і перебувала під їхньою владою. Як наслідок, виникла гостра потреба в особливій назві цих груп. Так виникає назва "русь", яка найбільше закріпилася за групою, що осіла в Києві. Можливо, як припускає автор, ця назва не була слов'янською, а означала професійних воїнів, купців, міщан. Що ж до проблеми початкової Русі, то, безперечно, дослідник віддає перевагу півдню, оскільки процеси розпаду первіснообщинного ладу найперше відбуваються серед південнослов'янських племен, полян, сіверян, дулібів. Саме на півдні руси виявились чисельнішими й більш організованими, ніж на півночі. Саме за Києвом і Київською землею була закріплена назва "Русь". Що ж до виникнення інших центрів Русі, то С.Юшков вирішення цієї проблеми бачить в наступному: русь осідала по всій течії Дніпра і на всьому торговому шляху із "варяг у греки". Осідала вона і повсюди, де йшов процес розпаду первіснообщинного ладу. Так, природно з'являється Русь у Галичині (Червона Русь), навіть на території східного слов'янства, яка межувала з Угорщиною (Угорська Русь). Подальша трансформація назви "Русь" бачиться С.Юшкову в тому, що Київ підкорює всі інші групи русі, а також і всі племена східного слов'янства; назва "Русь" стає політико-географічною назвою Києва і Київської землі. В міру того, як відбувається остаточний розклад первіснообщинного ладу і як зникають назви племен, Руссю починає називатися вся територія східного слов'янства, яка входила до складу Київської держави. Назва "Русь" стає етноназвою [18].

Запропонована С.Юшковим нова теорія виявилася малопереконливою. Він, як і Б.Греков, не в змозі був розділити Русь і скандинавський етнічний елемент.

Б.Греков зіштовхнувся з тією ж дилемою, що і багато його попередників. Запозичивши Руський етнонім у скандинавів, він намагався переконати читачів в тому, що це не вирішальне питання. У виданій в 1944 р. монографії "Київська Русь" він продовжує притримуватися теорії В.Томсона, але дещо відходить від теорії В.Бріма, наголошуючи, що терміни "русь" і "рос" – терміни філологічні і споріднені [19]. Під час війни Б.Греков посилює наступ на ненаукову норманську теорію. Але продовжує наслідувати ту ж саму стратегію: зображення норманів, оточених довкола більш сильною слов'янською культурою, цим самим зводячи нанівець значення норманського елементу. В одному зі своїх популярних видань "Борьба Руси за создание своего государства" він висуває теорію про існування доварязьких політичних об'єднань східних слов'ян. Дослідник виділяє три східноєвропейські держави у вигляді Куябії, Славії і Артанії. Саме вони, на його думку, й були попередниками Київської Русі [20].

Роботи Б.Грекова періоду війни вигідно відрізнялися від праць інших радянських істориків, які виводили походження Русі від етрусків. В кінці війни спостерігається відчутна реакція на шумний патріотизм в історичних роботах воєнного періоду. 18 червня 1945 р. на ювілейній сесії Академії наук Б.Греков зробив дещо стриману доповідь про утворення Руської держави. Учений продовжує наголошувати на трьох державних утвореннях, які існували до варягів, і які в IX ст. злились в одну величезну Київську імперію. Це об'єднання відбулося під керівництвом варягів "і Рюрик знаходився при владі. Але чому так сталося? Не через військову силу, а тому, що він зрозумів завдання, яке постало перед руським народом, цілком включився в руське життя, підкорився руській культурі і втратив своє варязьке обличчя" [21]. Через два тижні промова Б.Грекова була надрукована в теоретичному журналі "Большевик", що яскраво свідчить про офіційне визнання його поглядів [22]. Партійне керівництво в повосенний період висловлювало невдоволення звеличенням славного минулого країни під час Вітчизняної війни. Особливе значення надавалося встановленню контактів з істориками західних країн-союзників. Тому в цих умовах партія віддала перевагу ідеологічній версії Б.Грекова перед рядом доволі шовіністичних теорій.

У 1947 р. було підготовлено нове видання "Історії СРСР для вузів", співавтором якого був Б.Греков. На с. 73–74 він повідомляє читачам, посилаючись на недавно надруковану статтю М.Тихомирова, що термін "Русь" – це одна з назв східнослов'янських племен антів. Що ж до боротьби проти норманізму, то Б.Греков вдовольняється твердженням, що "тенденційна норманська теорія походження Руської держави зараз втратила наукове значення" [23]. Подібні твердження відображаються і в черговому виданні "Київської Русі". Вчений цілковито приєднується до висновків М.Тихомирова, згідно з яким термін "Русь" і "Руська земля" виникли в середовищі полян і поширилися на всю давньоруську державу з часу перетворення Києва на столицю. Варяги і новгородці, які оселилися в Києві, почали називати себе Руссю тільки тому, що вони тепер жили на землі полян [24]. У греківській "Київській Русі" більше не було натяків на норманське завоювання, яке начебто мало місце в IX ст. Варяги швидко ослов'янилися в потужному слов'янському середовищі, і "руське суспільне життя відбувалося самостійно без будь-якого помітного зовнішнього впливу" [25]. "В історії Русі Рюрик не робить ніякої віхи". "Віха і доволі суттєва є об'єднання Новгородда і Києва... в одну велику державу без будь-якої участі варягів" [26].

В умовах ідеологічних кампаній др. пол. 40-х рр. необхідним було реанімувати стару, доступну народу, ломоносівську концепцію. Питання походження етноніму "Русь", взаємозв'язок русів зі скандинавами в історії надбудови не повинні були більше хвилювати прихильників історичного матеріалізму, який вчить, що держава – це продукт складного соціально-економічного процесу.

Література

1. Свешников А. Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930–1940-х годов [Электронный ресурс] / А. Свешников. – С. 1–3. – Режим доступу:

<http://magazines.russ.ru/nlo/2008/90/cv8.html/>. – Назва з екрана.

2. Греков Б. Д. О роли варягов в истории России (по поводу статьи шведского профессора Туре Арне) / Б. Д. Греков // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 13.

3. Против исторической концепции М.Н.Покровского : сборник статей. – Л., 1939.

4. Там само. – С. 70.

5. Там само.

6. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом: опыт идейно-историографического похода к норманскому вопросу в русской и советской историографии / И. П. Нильсен. – Архангельськ, 1992. – С. 37.

7. Там само.

8. Греков Б. Д. Избранные труды / Б. Д. Греков, – М., 1967.

Т. 2. – 1967. – С. 3–10.

9. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 41–42.

10. Греков Б. Д. Начальный период в развитии русского феодализма / Б. Д. Греков // Вестник МН СССР. – 1933. – № 7. – С. 17.

11. Шишкин И. Г. Проблемы образования древнерусского государства в отечественной историографии (1917–1990-е годы) : дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Шишкин И. Г. – Тюмень, 1997. – С. 39.

12. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 43.

13. Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М. ; Л., 1936. – С. 14–15.

14. Там само.

15. Там само. – С. 168.

16. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 53.

17. Юшков С. В. До питання про походження Русі / С. В. Юшков // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки / відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К. : Вид-во АНУРСР, 1941.

Т. 1. – С. 137–138.

18. Там само. – С. 152–154.

19. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1944. – С. 256.

20. Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства / Б. Д. Греков. – М. ; Л., 1945. – С. 29–32.

21. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 56.

22. Там само. – С. 57.

23. Греков Б. Д. История СССР / Б. Д. Греков, С. В. Бахрушин, В. И. Лебедев. – М., 1947. – С. 74.

24. Тихомиров М. Н. Происхождение названий "Русь" и "Русская земля" / М. Н. Тихомиров // Советская этнография. – 1947. – № 6, 7. – С. 60–80.

25. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1949. – С. 448.

25. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 453.